

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/39221463>

Лотюк О. С.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF LIMITATION OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE POST-WAR PERIOD

Дана наукова стаття присвячена конституційним засадам обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період в Україні. Визначено гарантії від необґрунтованого обмеження прав та свобод людини і громадянина, що здійснюється на декількох рівнях – міжнародному та національному. Зроблено висновок, що застосування механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина можливо лише у виняткових випадках, у спосіб та за допомогою засобів, передбачених чинним законодавством. Такі виключення містяться у статті 64 Конституції України, зокрема це впровадження воєнного або надзвичайного стану. Надано визначення конституційного обмеження прав та свобод людини і громадянина як передбаченого Конституцією України та національним законодавством режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих державою прав та свобод людини і громадянина, яке здійснюється в умовах введення воєнного чи надзвичайного стану спеціально уповноважених на це суб'єктами в інтересах забезпечення прав інших людей, а також національної безпеки. Проаналізовано кризові ситуації, що загрожують національній безпеці як явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють реалізацію національних інтересів. При цьому крайньою формою зовнішньої загрози виступає війна, а внутрішньої – громадянська війна, бунт, коливання, нестабільність тощо. Визначено, що виникнення такої кризової ситуації, що загрожують національній безпеці можуть потребувати продовження конституційного обмеження прав та свобод людини і громадянина після війни. Тому процес обмеження прав та свобод людини і громадянина як потреба забезпечення національної безпеки у повоєнний період має бути виважений, з урахуванням загроз політичній безпеці і доцільності його впровадження. Зроблено висновок, що для продовження режиму обмеження прав і свобод людини і громадянина у повоєнний період для забезпечення національної безпеки необхідний комплексний вплив багатьох чинників.

Ключові слова: конституційні обмеження прав і свобод людини та громадянина, національна безпека, дерагація, загрози національній безпеці, кризові ситуації, що загрожують національній безпеці.

This scientific article is dedicated to the constitutional issues of the exchange of rights and freedoms of the individual and the citizenry during the war period in Ukraine. Guarantees have been identified for the unconditional exchange of rights and freedoms of people and citizens, which operates on several levels – international and national. It has been established that the mechanism of interchange of rights and freedoms of the individual and the citizen can only be strengthened in the case of guilt attacks, with the help of additional benefits provided by proper legislation. Such exclusions are found in Article 64 of the Constitution of Ukraine, which establishes the end of the exchange of human rights and freedoms, limiting the expansion of the military or superintendent government. An important constitutional demarcation of the rights and freedoms of people and citizens has been established as a result of the transfer of the Constitution of Ukraine and national legislation to a regime of timely legal or specifically individual suppression of the obligations of the values and rights and freedoms of the people guaranteed by the state. and the citizen, as it is in the minds of the introduction of the military and the superintendent of specially upgraded on these subjects in the interests of ensuring the rights of other people, as well as national security. We analyzed crisis situations that threaten national security as phenomena, trends and officials that make it difficult and complicate the implementation of national interests. In this case, the extreme form of the external threat is war, and the internal one is a huge war, rebellion, unrest, instability, etc. It is noted that the emergence of such a crisis situation may require the continuation of the constitutional exchange of rights and freedoms of the people after the war. Therefore, the process of exchanging the rights and freedoms of the cit-

ized as a requirement for ensuring national security during the war period may be of concern, with the determination of threats to political security and the importance of its implementation. It has been established that in order to continue the regime of exchange of rights and freedoms of people and citizens during the war period, to ensure national security there is a necessary comprehensive influx of rich officials.

Key words: constitutional restrictions on human and citizen rights and freedoms, national security, derogation, threats to national security, crisis situations threatening national security.

Постановка проблеми. Україна обрала шлях демократичної держави, яка невпинно прямує до європейського суспільства. Тому, відповідно до стандартів європейського законодавства, реалізація та захист прав і свобод людини та громадянина є пріоритетом для всіх державних органів. Не зважаючи на це, норми міжнародного та національного права передбачають випадки, коли держава має право відступити від своїх зобов'язань щодо додержання прав та свобод людини і громадянина, зокрема під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою. Після війни такою ситуацією можуть стати кризові ситуації, що загрожують національній безпеці, тому може виникнути питання чи потрібно залишати режим конституційного обмеження прав та свобод людини і громадянина для збереження безпеки у середині держави.

Мета дослідження. Виходячи з актуальності і значущості проблеми, метою статті є визначення конституційних засад обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні завдання:

- визначити сутність і нормативний зміст поняття конституційного обмеження прав та свобод людини і громадянина;

- розглянути поняття та сутність національної безпеки, кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці;

- визначити сутність, види і зміст загроз національній безпеці у повоєнний період.

Аналіз останніх публікацій. Важливо відзначити, що, незважаючи на виняткову важливість і актуальність питання забезпечення національної безпеки, вітчизняна та зарубіжна наука не приділила достатньої уваги розробці конституційних засад обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період.

Разом з тим у правовій науковій літературі теоретичного і методологічного характеру зосереджено чимало ідей та обґрунтованих положень, які стосуються даної проблематики.

Теоретичними питаннями сутності обмеження прав та свобод людини і громадянина присвячені праці таких вчених як Н. Безсмертна, О. Бігняк В. Буткевич, А. Колодій, Н. Оніщенко, О. Осинська, Л. Летнянчин, А. Мерник, С. Рабінович, І. Савенкова, М. Савчин, Б. Сидорець, О. Скрипнюк, В. Сорокун, Т. Слінько, Є. Ткаченко, Ю. Шемшученко

Не зважаючи на значну теоретичну базу дослідження обмеження прав людини і громадянина, у науковій сфері недостатньо розкрито сутність конституційних засад обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. Тому дана проблематика потребує подальшого наукового дослідження.

Результати дослідження. Відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року в країні був впроваджений воєнний стан. У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" [9].

Такі конституційні обмеження прав та свобод людини і громадянина є цілком зрозумілими, тому що воєнний стан передбачає консолідацію зусиль всього суспільства для досягнення основної мети – перемоги над агресором. Але вже зараз потрібно турбуватись про майбутнє, час коли настане повоєнний період і може виникнути питання продовження режиму конституційного обмеження прав та свобод людини і громадянина. Для цього потрібно детальне вивчення поняття, змісту та порядку

конституційного обмеження прав та свобод людини і громадянина, і чи можливе це після закінчення війни.

Якщо розглядати цю проблематику у широкому змісті, то забезпечення гарантій від необґрунтованого обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина здійснюється на декількох рівнях – міжнародному та національному. Міжнародний рівень представляє собою комплекс міжнародних документів таких як Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийняті ООН у 1966 р., Факультативний протокол до останнього (разом Міжнародний білль прав людини або Хартія прав людини), Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р., Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про статус осіб без громадянства 1954 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поведження та покарання від 10 грудня 1984 р., Європейська Конвенція з прав людини 1950 року тощо.

Всі права визначені цими документами є невідчужуваними і непорушними, але не зважаючи на це, такі нормативно-правові документи передбачають можливість обмеження прав людини і громадянина. Так, Загальна декларація прав людини проголошує, що людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [4]. Або Європейська конвенція з прав людини, передбачає, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це пра-

во на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою [3].

Такий відступ від положень європейського законодавства має назву дерогація. Право на дерогацію – можливість держави відступати під час надзвичайних ситуацій від виконання деяких своїх міжнародних зобов'язань щодо захисту прав людини, призупиняти дію національного законодавства. Дерогація не може застосовуватись до всього кола гарантованих прав та свобод, як правило резервуються від обмеження право на життя, заборона катувань, заборона рабства, ніякого покарання без закону [7, с. 40].

У міжнародних нормативно-правових актах застосовуються різні терміни, які характеризують обмеження прав та свобод людини і громадянина. В Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права це «обмеження», в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права – «відступ від своїх зобов'язань», в Американській конвенції про права людини – «призупинення гарантій», в Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод – «обмеження» і «відступ від своїх зобов'язань».

Ключовим моментом у механізмі обмеження прав та свобод людини та громадянина виступає загроза для життя нації, яка повинна бути реальною, прямою та мати виключний характер. Якщо брати практику ЄСПЛ, то, в справі Лоулесс проти Ірландії, ЄСПЛ визначив, що стосується існування явної загрози для життя нації, Суд вважає, що цей вираз повинен бути в звичайному і нормальному значенні слів. Вираз означає виняткову кризову ситуацію або надзвичайну ситуацію, яка зачіпає населення в цілому і представляє загрозу для організації життя суспільства, яке формує державу (Лоулесс проти Ірландії, 1957). Це можуть бути ситуації надзвичайного стану політичного характеру (збройні конфлікти і конфлікти неміжнародного характеру, включаючи громадянські війни, національно-визвольні війни;

внутрішні заворушення серйозні загрози громадському порядку, підривна діяльність), стихійні лиха, економічні кризи тощо.

Міжнародно-правові акти допускають також можливість обмеження прав по відношенню до окремих категорій осіб, беручи до уваги їх особливий статус, специфіку професійної діяльності тощо.

Таким чином міжнародне та європейське законодавство містить механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина та перелік підстав, коли це можливо.

На національному рівні гарантії забезпечення прав та свобод людини і громадянина містяться в Конституції України, зокрема згідно ст. 21. Конституції України усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними [5]. Крім того, ст. 3 Конституції України, що визначає найвищою соціальною цінністю людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку [5].

Застосування механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина можливо лише у виключних випадках, у спосіб та за допомогою засобів, передбачених чинним законодавством. Такі виключення містяться у статті 64 Конституції України, яка встановлює окремі випадки обмеження прав і свобод людини, зокрема це впровадження воєнного або надзвичайного стану.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції [5]. А Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року додатково визначено, що на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [7].

В юридичній літературі окремо досліджується сам термін конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина. Так, О. В. Андрієвська конституційне обмеження

прав і свобод людини і громадянина бачить як складне явище, яке являє собою систему взаємозв'язаних конституційно-правових засобів та інших складових (цілей, принципів, умов, підстав, форм обмежень), що знаходить своє втілення у соціально корисній поведінці конкретного суб'єкта конституційно-правових відносин, у діях спеціально уповноважених здійснювати конституційно-правові обмеження суб'єктів, як послідовно здійснюваного комплексного процесу, спрямованого на охорону встановлених Основним Законом України цінностей, захист законних інтересів [1, с. 85]. О. Скрипнюк визначає конституційне обмеження прав і свобод людини як передбачені Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих основним законом прав і свобод в інтересах забезпечення прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України [8, с. 9]. А. Мерник висловив позицію щодо розгляду обмеження прав і свобод людини як інституту права, який складається з великої кількості взаємопов'язаних, узгоджених між собою норм конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного, екологічного й інших галузей права, які встановлюють порядок, підстави, умови, правомірність, механізми звуження змісту й обсягу прав людини [6, с. 10].

Підсумовуючи все вищевикладене, можна визначити конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина як передбачений Конституцією України та національним законодавством режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих державою прав та свобод людини і громадянина, яке здійснюється в умовах введення воєнного чи надзвичайного стану спеціально уповноважених на це суб'єктами в інтересах забезпечення прав інших людей, а також національної безпеки.

Характерним для правового обмеження прав і свобод людини і громадянина є додержання таких принципів як законність, справедливість, пропорційність і об'єктивність, яка полягає у додержанні балансу інтересів осіб і суспільства в цілому. Обмеження прав і свобод людини

і громадянина передбачає не порушення прав і свобод людини і громадянина, а лише зменшення обсягу наданих прав і свобод.

Як вже зазначалось, обмеження прав та свобод людини і громадянина можливо лише в чітко передбачених міжнародним та національним законодавством випадках, зокрема при веденні воєнного або надзвичайного стану. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III, надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [9].

Питання в тому, що після війни можуть виникнути ситуації, що загрожують національній безпеці, але при цьому вони не підпадають під ознаки надзвичайного стану, такі наприклад, як кризові ситуації, що загрожують національній безпеці України. Під національною безпекою України законодавець розуміє захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [10]. А відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» загрози національній безпеці України це явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладню-

ють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України [10].

Кризові ситуації, що загрожують національній безпеці можуть виникати в результаті внутрішніх та зовнішніх загроз, при цьому крайньою формою зовнішньої загрози виступає війна, а внутрішньої – громадянська війна, бунт, коливання, нестабільність тощо. Які це можуть бути загрози? Вивчення загроз національній безпеці здійснювалось і в довоєнний період. Наприклад, був прийнятий Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» № 56/2022, де визначено, що загрози державній безпеці – явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих національних інтересів [12]. Стратегія забезпечення державної безпеки визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки [12].

Загрози визначені у Стратегії забезпечення державної безпеки можуть бути актуальними і після війни, на кшталт деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України; збільшення кількості порушень законодавства України про міграцію іноземцями та особами без громадянства, зокрема вихідцями з держав міграційного ризику, а також залучення цих осіб до протиправної діяльності тощо.

Крім державних органів, Група експертів на чолі з Андрієм Доцюком також досліджувало найбільш актуальні загрози національній безпеці у воєнній сфері, у сфері безпеки державного кордону, державної безпеки, у внутрішньополітичній та зовнішньополітичній сфері, у соціальній, гуманітарній, інформаційній, економічній, екологічній сферах.

Так, у внутрішньополітичній сфері ключовими загрозами експерти відокремлюють: сепаратизм в окремих регіонах України (східні, південні області, Закарпаття); спроби розколу України шляхом її федералізації;

згорання демократичних процесів і спроби використання державних силових структур з метою тиску на політичних опонентів; радикалізація суспільства, що сприяє поширенню ідей політичного екстремізму; гальмування реформ і політична корупція; порушення політичних прав та свобод громадян України, зокрема у формі фальсифікації результатів виборів; корумпованість в системі правоохоронних органів та проведення судової реформи не в інтересах громадян; загострення етнічних і релігійних протиріч в напрямі набуття ними форми етнічних та міжконфесійних конфліктів; активне втручання фінансово-промислових груп у політичний процес і спроби деяких із них створити власні воєнізовані формування посилює загрозу незаконного захоплення політичної влади шляхом здійснення державного перевороту [2, с. 7–8].

У зовнішньополітичній сфері до загроз належать: втручання у внутрішні справи України з боку іноземних держав з метою обмеження її суверенітету; територіальні претензії до України з боку Російської Федерації, анексія півострова Крим, спроба створити на території України підконтрольні Кремлю нові політичні утворення; перетворення України на буферну державу з розколотим суспільством в умовах нової «холодної війни»; – міжнародний тероризм; воєнно-політична нестабільність у Чорноморсько-Каспійському регіоні, що значною мірою є наслідком агресивної форми зовнішньої політики Російської Федерації [2, с. 8–9].

Багато із вищеперелічених загроз національній безпеці скоріш за все залишаться у післявоєнний період, а деякі з них можуть навіть посилитися, як наприклад, намагання інших держав вплинути на внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Тому процес обмеження прав та свобод людини громадянина як потреба забезпечення національної безпеки у повоєнний період має бути виважений, з урахуванням загроз політичній безпеці і доцільності його впровадження. Наша держава повинна після війни додержуватись принципу Європейської конвенції з прав людини «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від

її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [3].

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Підсумовуючи все вищевикладене можна сказати, що обмеження прав і свобод людини і громадянина можливе лише у виняткових випадках передбачених міжнародним і національним законодавством. Зараз такими підставами виступає введення воєнного стану на всій території України, що не протирічить діючим нормам права. Повоєнний період може характеризуватись залишковими явищами, які можуть загрожувати національній безпеці України, наприклад, кризові ситуації, що загрожують національній безпеці. Але для продовження режиму обмеження прав і свобод людини і громадянина у повоєнний період для забезпечення національної безпеки необхідний комплексний вплив багатьох чинників: 1) конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина як потреба забезпечення у повоєнний період повинно відповідати нормам міжнародного та національного законодавств; 2) в країні повинно бути достатньо вагомих внутрішніх та зовнішніх загроз, що загрожують національній безпеці та становлять небезпеку для інтересів держави; 3) конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина не може бути абсолютним, а тому повинно мати хронологічні, предметні та абсолютні межі; 4) конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина можливо лише в чітко визначеному законодавстві порядку; 5) конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина здійснюється лише уповноваженими на це законом суб'єктами; 6) гарантії забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина визначає демократизм або авторитарність державного режиму, тому їх обмеження повоєнний період може негативно вплинути на внутрішню ситуацію в державі та призвести до узурпації влади; 7) конституційне обмеження прав та свобод людини і громадянина має бути у виняткових випадках, таких як умови воєнного або надзвичайного стану або при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієвська О. В. Про конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2016. Вип. 7. С. 83–86.
2. Дацюк А., Садовський В., Полтораков О., Марутян Р. Аналіз державної політики у сфері національної безпеки і оборони України виконано групою експертів. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Analiz-polityky-NB-pravl-final.pdf>
3. Європейська Конвенція з прав людини від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n525 (дата звернення: 23.09.2023).
4. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 23.09.2023).
5. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.09.2023).
6. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 42–47.
7. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.
8. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 5–11.
9. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України №64/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 23.09.2023).
10. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 23.09.2023).
11. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 07.10.2021) (дата звернення: 23.09.2023).
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377> (дата звернення: 23.09.2023).